

Svetlana Məmmədova

STRUKTURALİZM. STRUKTURALİZMİN TARİXİNDƏN

Struktur dilçiliyin (bundan sonar SD) banisi İsveçrə alimi və müəllimi Ferdinand-Monjen de Sössür (Saussure,)1857-1913)hesab edilir.

Sössür nitq və dil fəaliyyətini fərqləndirmək üçün üç fransız terminini– *la langue, la parole, la langage* terminlərini dilçiliyə daxil edir; insanın danışmaq qabiliyyətini, bacarığını bütövlükdə nitq fəaliyyəti (*langage*) adlandırır.

Ümumi fenomen olan nitq fəaliyyəti daxilə dil (*langue*) və nitq (*parole*) deyə iki yerə ayrılır. Alim nitq aktını nitq hesab edir. Dil anlayışı (*langue*) ümumiyyətlə dil fəaliyyəti anlayışı (*langage*) ilə uyğun gəlir. Dil dil fəaliyyətinin yalnız müəyyən bir hissəsidir.

Sössür dili işarə sistemi hesab edir, semiologiya haqqında məsələ qaldırdı. Semiologiya cəmiyyətin həyatında işarələrin fəaliyyətini öyrənir. Semiotika sosial psixologiyanın və ümumi psixologiyanın bir hissəsi olmalıdır. Sössür təklif edirki, işarə (*signe*) sözü bütövlükdə ifadə etmək üçün saxlansın, *məfhum* və *akustikobraz* terminləri isə uyğun olaraq işarələnen (*signifie*) və işarələyən (*signifiant*) terminləri ilə əvəzədir.

Alimin əsas əsəri «Ümumi dilçilik kursu» adlanır, ölümündən sonra 1916-cı ildə tələbələri Ş.Balli və A.Seşə tərəfindən çap edilmişdir. Əsər rus dilinə tərcüməsi «Курс общей лингвистики» 1977-c ildə işıq üzü görmüşdür.

Praqa funksional dilçilik məktəbi Çexiyada Vilem Matezius 91882-19450 tərəfindən yaradılmışdır. Məktəbin bazası 1926-cı ildə təşkil edilmiş “Praqa dilçilik dərniyi” olmuşdur. PFDM-in nümayəndələri bunlardır: V.Skaliçka, F.Travniçek, B.Havranek, mühacir rus dilçilərindən N.Trubetskoy (1890–1938), S.Kariyevski (1884–1955) və R.Yakobson, V.Mateziusun şagirdləri İ.Vaxek, B.Trinka .

«Praqalı»-lar dil proseslərini struktural vəzifə metodları əsasında təhlil edirdilər.

1929-cu ildə çap olunmuş «Praqa dilçilik məktəbinin tezisləri» əsasında dilin sistem məsələsi, dilçilik coğrafiyası, slavyan leksikoqrafiyasının metodoloji problemləri araşdırılırdı. Məktəb 1953-cü ildə fəaliyyətini dayandırmışdır.

Kopenhagen dilçilik dərniyi. Bu məktəb 1931-ci ildə Danimarka dilçilər qrupu və bir neçə əcnəbi alim tərəfindən yaradılmışdır. Ən görkəmli üzvləri I.Yelmslev və V.Bröndaldır. Bu cərəyan başqa adlarla da tanınır: Danimarka dilçilik dərniyi; Danimarka strukturalizmi; Danimarka SD məktəbi və s.

Qeyd edək ki, bu məktəbin xələfi qarşısına ancaq fonetika məsələlərinin təhlilini məqsəd qoymuş 1928-ci yaranmış «Fonematika» qrupu idi. 1935-ci ildə II Beynəlxalq fonetika konfransında yadda qalan məruzələrlə çıxış etmişdilər. Tədrisən məktəbin fəaliyyət profile genişlənir, və Praqa strukturalistlərindən fərqlənmək üçün cərəyana *Qlossematika* (Glossematica) adı verilir. γλώσσημα, yiyelik halda. Γλωσσηματος yunancadan *sözün mənası* deməkdir.

Deskriptivizm. İngilis diindən *descriptive*«təsviri» demək. Amerika *deskriptiv məktəbi* örn əsrin 20-50-ci illərində fəaliyyət göstərmişdir. Banisi L.Blumfeld sayılır. Digər üzvləri: f.Boas, I.Peir və s.

Deskriptivizmin konsepsiyasının formalaşmasına və inkişafına Amerika hindularının dil və mədəniyyəti haqda yazılmış əsərlər təsir göstərmişdir. Deskriptivlər, əsasən, dil komponentlərinin bölünməsi və paylaşdırılması metodlarını tətbiq edirdilər. Distributiv təhlildə dil vahidlərinin ardıcılığı (fonem, morfem, söz) mühüm prinsip kimi qəbul edilir, yəni komponentin mənası onları maraqlandırmırdı. Haqqında söz gedən cərəyanın başqa adları: *Amerika strukturalizmi; Amerika struktur dilçiliyi.*

SSRİ-də 1960-cı illərə qədər SD yasaq ideologiyanın bəhrəsi sayılaraq aşiq təbliğ olunmurdu. 1966-cı ildə «Просвещение» nəşriyyatında Y.D.Apresyanın «Struktur dilçiliyin ideya və metodları» («Идеи и методы современной структурной лингвистики») kitabı işıq üzü gördü.

Həmçinin Henri Qlisonun (Henry Allan Gleason, Jr., 1917—2007) «Deskriptiv dilçiliyə giriş» («Введение в дескриптивную лингвистику») V.A. Zvegintsevin ön sözü ilə dərc olundu.

Daha sonra V.A. Plunqyan «Dillər niyə belə müxtəlifdir» («Почему языки такие разные») kitabında dillərin rəngarəngliyinin səbəblərini quruluş cəhətdən izah etmişdir.

A.A. Zaliznyak «Rus ad hallanması» («Русское именное словоизменение») (1967) kitabında ilk dəfə olaraq riyazi metodlar əsasında ad birləşmələrini təhlil edir, rus dilinin sabit vurğu teoremini irəli sürür.

Azərbaycanda SD-nin ilk tədqiqatçısı mərhum akademik Ağamusa Axundov (1932-2015) olmuşdur. 1965-ci ildə alim «Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikas» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. A.A.Axundov dilimizin fonetim sistemə nəyinki, müasir (sinxronik), həmçinin keçmiş Zaman (diaxronik) aspektdən yanaşmışdır. Alimin ən cəsarətli addımıbudur ki, o, sovet dilçiliyində hökmranlıq edən Moskva və Leninqrad fonoloji məktəblərinin prinsiplərini dilimizə şamil etməyərək funksional təlimə yaxın özəl konsepsiya irəli sürmüşdür.

Müəllifin «Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi» kitabı «Maarif» nəşriyyatında 1973-cü ildə çap edilmişdir.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutunun professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Qəzənfər Kazımov 2000-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan dili. Sintaksis» ali məktəblər üçün dərsliyində ənənəçilikdən uzaq tərzdə yazılmışdır; cümlə və söz birləşmələri quruluş cəhətdən tədqiq olunur; cümlənin dilə, ifadənin isə nitqə aid olduğu vurğulanır. Başqa sözlə, müəllif konstruktiv və kommunikativ sintaksisi təhlil edir, diaxronik və sinxronik modelləri misal çəkməklə dilin əsrlərlə formalaşdığını, sabitliyini və dəyişkənliyini nümayiş dir.

Uzun illər respublikamızın ali məktəblərində *SD ümumi dilçilik və dilçilik tarixi* fənlərinin tərkibində tədris olunurdu. 1998-cı ildən filologiya fakültələrində *strukturalizm* üzrə seçmə kurslar oxunmağa başladı. Lakin

Azərbaycan dilində fənn proqramının ehtiyacını ödəyəcək mükəmməl dərsliyə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu problemi əsaslı şəkildə həll etmək BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbliyə qismət oldu.

Ə.Ə.Rəcəblinin 2005-ci ildə «Nurlan» nəşriyyatında çap olunmuş 531 səhifədən ibarət «Struktue dilçilik» dərsliyi gənc dilçilərə əvəzsiz töhfədir.

Strukturalizmin predmeti hərhansı dil komponenti, yaxud bütövlükdə dilin quruluşu onun (dil)in strukturu adlanır. Məhz bu strukturların (məzmun və ifadə planları) arasındakı münasibətlər strukur dilçiliyin predmetini təşkil edir.

Müasir dilçilik elmində «sistem» və «struktur» terminləri daha çox istifadə olunur. SD dili işarələr sistemi kimi qəbul edilir, system isə, digər tərəfdən, onu təşkil edən komponentlərin əlamətləri toplusu kimi baxılır. Məsələn, cümlə sözlərdən (leksik vahidlərdən) ibarət olsa da sözlərin cəmi kimi hesab oluna bilməz, çünki söz lüğəvi mənə daşdığı halda, cümlədən fərqli olaraq, kommunikativ vəzifəni yerinə yetirir.

Beləliklə, SD üçün, ilk növbədə, dilobyektlərin (və ya formasıyaları)-nın sistemli və formal əlaqələri önəm kəsb edir. Sistem-struktural münasibətlərin vacibliyi hələ XX əsrin əvvəllərində F.deSossür, İ.A.Boduen deKurtenevə s. dilçillər tərəflərindən qeyd olunmuşdur. B.deKurtene yazır: «Dil təfəkkürünün bütün elementləri–fonetik, semaseoloji və morfoloji–dərəcə və qruplarda yerləşir».

SD-nin əsas nəzəri müddəaları. SD-nin əsas nəzəri müddəalarına aşağıdakı məsələlərin öyrənməsi aiddir: dilin tərfi; dil və nitq nəzəriyyəsi; linqvistik işarə haqqında təlim; dəyərləndirmə nəzəriyyəsi; dil sisteminin müəyyənləşdirməsi; dil vahidləri arasında əlaqə; dil vahidlərinin təhlil metodları; diaxronik və sinxronik təlim; daxili və zahiri dilçilik.

Linqvistik işarə. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, dilin işarə sistemi olması ideyasını ilk dəfə F. de Sössür irəli sürmüşdü. Onun təliminə əsasən, işarə *məfhum* və *akustikobrazdan* ibarətdir.

İşarə haqqında təlim Qlossematika məktəbində inkişaf etdirilmişdir. Məlumdur ki, Qlossematika ifratçı formalizm mövqeyindən çıxış deyil, təsadüfi semiotic sistemlərdən ibarət formadır. İşarə nitq fəaliyyətinin hər dörd səviyyəsində– mövzə, edərək riyazi, məntiq və semiotika prinsiplərini rəhbər tuturdu.

Onların təbirincə, dil mahiyyət uzun, norma və nitq aktında – iki plana uyğun bürüzə verir: *məzmun planı* və *ifadə planı*.

İşarə bir simvoldan, və ya bir neçə sözdən ibarət asılı ola bilər.

Məsələn:

Məqamına və məqsədinə görə fonem, morfem, söz və cümlə kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, *İ* səsi. *Bir* bu vahid yalnız fonemdir. *Я u мама*– bağlayıcı (söz). Latın dilində isə *I* – (*hara ist'yirs'n*) *get* mənasında tam cümlədir.

Strukturalizmin əsas metodları

Struktur təhlil metodu dil komponentlərinin struktur daxilindəki münasibətlərinin inkişafını və dəyişkənliyini analiz etməyi nəzərdə tutur.

Məsələn: XIX əsrdə rus dilində «*ona nifrət etmək*» ifadəsi «испытывать отвращение от него» kimi norma hesab olunurdu. Bugün isə «испытывать отвращение к нему» düzgündür.

Riyazi metod. Riyazi dilçilik metodları R.Yakobson (1896), K.Mennon, N.Xomski kimi mütəxəssislər tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Lakin dil daxili nitq ilə dəyişdirilə bildiyindən buraya riyazi düsturları tətbiq etmək özünü həmişə doğrultmur.

Müasir maşın (elektron) tərcümə mətnin yalnız ümumi anlamını verə bilər, dilin incəlikləri, sözün hansı mənada işlənməsi canlı insan, əksər halda, mütəxəssis tərəfindən dəqiqləşdirilir.

Məsələn: *розовая вода; розовый куст; встреча розовых парозовое платье* süni intellekt tərəfindən *çəhrayı su; çəhrayı kol; çəhrayıların görüşü və çəhrayı don* kimi tərcümə oluna bilər. Halbuki, bu misalların yalnız sonuncuları doğrudur. «Розовая Вода» *itburnu lasyonu*; «розовый куст» isə *qızılgül kolu* kimi tərcümə olunmalıdır.

Distributiv metod dil faktını təfərruati ilə təhlil etməyi nəzərdə tutur, bəzən bu metod tarixi-coğrafi yanaşmaqismində qəbul olunur. Məsələn, portqal dilinin Portuqaliyada müxtəlif dialekt və şivələri mövcud olduğu halda, Braziliyada yalnız bir variantı işlənilir. Buna da səbəb aborigenlərin və mühacirlərin dövlət dilini eyni mənəbdən mənimsənməsidir.

Daxili və zahiri dilçilik

Daxili dilçilik dili maddi varlıq hesab edir, təbii dilin quruluşunu tədqiq edir. Ədər sabit obyektlər haqqında nəzəriyyə meydana çıxırsa, bu zaman nəzəri dilçilik nəzərdə tutulur. Əksərən nəzəriyyə doqmatizm, konservatizm kimi səciyələndirilir.

Dil komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəsi, eləcə də dillərarası münasibətlər (lüğət tərtibi və tərcümə) tətbiqi dilçiliyin yaranmasına səbəb olur. Təbii dilçiliyin fəaliyyəti nəzəri dilçiliyin prinsiplərinə riyayət etməklə həyata keçir.

Zahiri dilçilik. Dilin kommunikativ mühitdə, zaman-məkan kəsiyində fəaliyyətini öyrənən elm sahisi zahiri dilçilik adlanır.

Belə halda sosiolinqvistika, etnolinqvistika və psixolinqvistika kimi yeni dilçilik sahələri yaranır. Bu da strukturalizmin dialektik inkişafı kimi qiymətləndirilməlidir.

Strukturalizmin dilçilikdə rolu və başqa sahələrə təsiri

XIX əsrin sonlarında pozitivizmdən təgrənmiş strukturalizm, və ya SD ilk-öncə dilçilik sahəsində tətbiq olunurdu. XX əsrin ortalarına qədər strukturalizm Avropa və Amerika dilçiliyinin aparıcı qüvvəsi idi. Bu hərəkatın prinsiplərinə görə, nəzəri model düşüncədən kənar fəaliyyət göstərməlidir, ya da emperik surətlə qəbul edilməlidir.

«Struktur» termini həm dilçilikdə, həm digər sahələrdə, müxtəlif cür izah olunur. Təhlil olunan obyektin formasını tərkib elementləri arasında münasibətli sistem təşkil edirdi.

İntellektual hüduqların demarkasiyası nəticəsində 1945-ci ildən sonra strukturalizm başqa elm sahələrinə də sirayət etdi.

Ədəbiyyatşünashıqda və fəlsəfədə strukturalizm keçmişlə əlaqəni kəskin sürətdə qırır, tarixi nailiyyətləri və dəyərləri qəti inkar edirdi. Hal-hazırda strukturalizm fənlərarası elm sahəsi, yəni *tətbiqi elm* mənasında qəbul olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları). B.: Maarif, 1979, 254 səh.
2. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik (pedaqoji institutlar üçün dərslük) [2 cildə] B.: Maarif, 1989.– 561, s.
3. Rəcəbli Ə.Ə. Struktur dilçilik /Ə. Elmi red.: N.Məmmədli.– B.: Nurlan, 2005.
4. Березин Ф.М. Головин Б.Н. Общее языкознание. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Русский язык и литература». — М.: Просвещение, 1979. — 416 с.
5. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Сборник «Новое в лингвистике», вып. 1. М., 1960. С. 215—262 (перевод на русский язык). История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях, часть II.
6. Звегинцев В. А. История языкознания. // Автор/создатель: Сусов И.П., доктор филологических наук, профессор, Заслуженный деятель науки РФ (Тверской государственной ниверситет, кафедра общего и классического языкознания) // www.e-reading.club
7. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А. М. Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р. И. Шор. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.

Açar sözlər: forma, işarə, ifadə planı, məzmun planı, sistem, komponentlər.

Ключевые слова: форма, знак, план содержания, план выражения, система, компоненты.

Key words: form, sign, content plan, expression plan, system, components.

Резюме

Лингвистический структурализм – направление языкознания, предметом которого является язык, изучаемый с точки зрения своего формального строения и организации его в целом, а также с точки зрения формального строения образующих его компонентов как в плане выражения, так и в плане содержания.

Основателем структурной лингвистики считается швейцарский ученый и педагог Фердинанд де Соссюр, чья концепция нашла отражение в разных лингвистических школах Европы и Америки.

Summary

Structural linguistics is an approach to linguistics originating from the work of Swiss linguist Ferdinand de Saussure and is part of the overall approach of structuralism. Structural linguistics involves collecting a corpus of utterances and then attempting to classify all of the elements of the corpus at their different linguistic levels. The foundation of structural linguistics is a sign, which in turn has two components: a «signified» is an idea or concept, while the «signifier» is a means of expressing the signified. The "sign" is thus the combined association of signifier and signified. Signs can be defined only by being placed.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova